

RUDOLF GÖNNER

A NEVELÉS MINT A JÖVŐ ELŐVÉTELEZÉSE –
A MODERN PEDAGÓGIA PERSPEKTÍVÁI

I.

A pedagógiai gondolkodás, tervezés és tevékenység alapján véve – lényeges vonásai-
ban – *perspektivikus* vagyis a jövőre irányuló: a nevelésnek a jelenben már a jövő
problémáit kell megoldania.

Ha e tényt egy másik szempontból vizsgáljuk, akkor a pedagógiai tevékenységet, mint
alapvetően előremutatót kell jellemeznünk, mivel tulajdonképpen a jövőt, a még előttünk
álló időt, különösen pedig a jövő életre való felkészítést akarja a jelen feladatkörébe
vonni. A nevelés a későbbi állapotok és helyzetek feletti lehetőleg biztos uralkodás,
mégpedig a belső, szuverén uralkodás feltételeit kívánja biztosítani. A nevelői gondolko-
dás tehát megelőzi a jelent, meg is kell előznie azt.

Tegyük azonban pontosabbá ezt az első megállapítást. A pedagógiai gondolkodás
lényegében prognosztikus-perspektivikus, de azért nem tévesztendő szem elől, hogy az
aktuális helyzettel, a jelenlegi tényekkel is foglalkoznia kell. A pedagógiai gondolkodás
elveszteni lába alól a talajt, ha csak a jövővel foglalkozna.

Mindig jól megfigyelhető *a három idő-dimenzió érvényesülése*. Ezért vizsgálódásaink
során nem úgy járunk el, hogy (mint talán ez feltételezhető lenne) egyetlen dimenzió,
vagyis a múlt – szűkebb értelemben a történelem – alapján, mint empirikus alapon
elemezzük a fejlődést elősegítő és meghatározó erőket. Vizsgálódásainkban a hangsúlyt
inkább arra helyezzük az említett összefüggések esetében, hogy a történelmi dimenzióból
kiindulva meglássuk és meghúzzuk a fejlődés vonalát, ebből kiindulva kell azután a
fejlesztést előre megtervezni, amely a jelenben megkapta aktuális és nyilvánvaló kifeje-
zését, s ezen a fázison keresztül tovább lehet vezetni a jövőbe. Ennek szükségességét
ismereteink alapján előre láthatjuk; ha meg nem tudjuk előre, akkor előre érezzük.

A múlt, a jelen és a jövő egyenlő alkotóelemei a pedagógiának, amely nem csupán a
mára, a napi problémák megoldására irányul, mint ahogyan ez napjainkban gyakran
történik a „gyakorlat” fogalmának, illetőleg a „gyakorlati” jelző helytelen értelmezése
alapján (bár ez megérthető a mindennapok gondjait ismerve). Ez különben torzuláshoz –
ugyancsak a dolog természete szerint – a nevelés fogalmának totális értelmezéséhez vezet.

E tanulmány szerzője a Magyar Tudományos Akadémia és az Osztrák Tudományos Akadémia
csereegyezménye alapján 1977 áprilisában Budapesten tartózkodott, és lehetősége nyílt arra, hogy ott
neves magyar pedagógiai szakemberekkel számára nagyon hasznos eszmecserét folytasson. E meghívást
szívesen viszonozza egy, a Magyar Pedagógia számára írt neveléelméleti tanulmánnyal. *A szerző.*

Ez azután a továbbiakban a mennyiségi szempontok eluralkodásához, vagy ami a tudományos értelmezést illeti, a technikai jellegű alapszemlélethez vezethet. A mi területünkön azonban – és ezt hangsúlyozni szeretnénk – egyaránt szükséges mind az elméleti-nevelésfilozófiai, mind pedig a pragmatikus-cselekvésre irányított szemlélet és beállítottság.

A jelen és a jövő kapcsolatának, a kulturális és társadalmi folyamatban az előrehaladás irányába ható alkotóerők ismerete éppen az olyan pedagógiai gondolkodás számára jelentős, amely nem annyira a gyakorlat felé fordul, hanem inkább a kultúrtörténeti és a társadalom számára gazdaságos, ésszerű törvényszerűségek felé orientálódik, amely egyáltalán a szellemi, kulturális és társadalmi alapirányokat, valamint az egyéni és közösségi cselekvés ezekből következő hatásait vizsgálja; amely annak megvilágítására törekszik, hogy miképpen fordul át a jelen a jövőbe; amely előrejelző tartalmú megállapításait a jövő előkészítésének szolgálatába állítja. Ezt nevezzük a modern pedagógia perspektivikus vonásának. Ezt most, elvi megállapításként, csak mint követelményt szögezzük le.

Mind a pedagógiai gondolkodás, mind a pedagógiai tevékenység mindig egy széleskörű, előrehaladó szellemi folyamat közegében történik; *a pedagógia mindig mozgásban van*, mozgásban is kell lennie. A pedagógia – szilárd alapja, és az egyén nevelési szükségletének és nevelési lehetőségének antropológiai alaptényeiből adódó állandó lényege ellenére – mindig változásban van. A nevelés sohasem lehet statikus. *Állandóság és változás, ez a pedagógiai gondolkodás alapvető dialektikája*. Úgy, ahogyan a kultúra és a társadalom is változik, úgy változik velük együtt a nevelés, és annak célja is. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a kultúra és a társadalom, illetőleg a nevelés és oktatás e kölcsönös kapcsolata során nemcsak egyik alakítja a másikat, hanem egyik is, másik is előbbreviszi, továbbfejleszti a kultúrát, valamint a társadalmat.

Az alaptétel így hangzik: a kultúra alakítja a nevelést; a kultúra az a közeg, amelyben a nevelés végbemegy; a kultúra – és ebbe beleértjük a társadalom előreirányuló és félfelé irányuló fejlődését is – a nevelés által formálódik.

Igy nyilvánvaló, hogy a kultúra és a társadalom fejlődésének ebben az általános kölcsönhatásában nincs, és nem is lehetséges statikus pedagógia. A pedagógiai gondolkodásnak napjainkban tudatosan a jövőre irányulónak kell lennie, de ne spekulatív-absztrakt, hanem *reális, józanul tervező, a valósághoz ragaszkodó* legyen, mert ahogyan a nevelés és a nevelői gondolkodás mindig a jelenhez kötött és a jelenre vonatkozik, ugyanakkor azonban a jelenen túlmutatónak kell lennie.

A dolog lényege: a modern önértelmezésű neveléstudomány feladata – más tudományokkal együttműködve, amelyekből széles körben merít –, hogy kutassa a jövő szükségleteit, lehetőségeit, tendenciáit; mutasson rá ezekre; vizsgálja a pedagógiára való vonatkozásaikban, hogy végülis saját feladatkörébe bevonhassa őket. Tulajdonképpen *az élet különféle területein zajló fejlődési folyamatok pedagógiai vizsgálata szükséges*, az egyéni és a politikai-társadalmi életet alakító, a jelenre és a jövőre irányuló hajtóerők szempontjából, a társadalmi és a gazdasági meghatározók megvilágításában. Ez ugyanakkor alapvető kiindulópont az interdiszciplináris együttműködéshez, amelyre még visszatérünk. Ebből is következik, hogy a mai neveléseméletnek – komplex szellemi, társadalmi és gazdasági feltételek mellett – valóban széles kitekintéssel kell rendelkeznie. Ez azonban természetesen nem vezethet a sajátos pedagógiai problémák és pedagógiai alapelvek „szétfolyásához”, elhomályosodásához.

Összefoglalva e fejtegetéseket, leszögezhetjük, hogy a modern pedagógiai gondolkodás bizonyos jövőre utaló mozzanatokot foglal magában. Ez alapjában véve a jövő – nevelés által való – megelőzésének tághatárú gondolatán alapszik, amely korunk nevelésméltékének egyik különösen kiemelt sajátos jegye; amely a jövő követelményeinek ismeretén, prognózisán, leírásán és felismerésén fáradozik; amely minőségeket akar közvetíteni, s ezáltal kétségtelenül nehéz – vagy akár egyszerű, de összefüggéseiben ugyancsak újszerű – jövőbeli szituációkat kíván meghódítani.

Nem merülünk el most a jövőkutatás alapelveiben és módszereiben. Az azonban érvényes – az itt nyomunkisért szempontok mellett – a pedagógiai gondolkodásra, hogy a jövővel kapcsolatos igényeket, amelyeket megfelelő biztonsággal kutat, pontosan számba kell vennie. Mélyebbre most ne hatoljunk a korszerű és időszzerű nevelés alapjaiba és annak sajátos dialektikájába, a mindenkori jelen és jövő dialektikájába.

II.

Az eddig elmondottak elegendőek az alapvető probléma érzékeltetéséhez: kétségtelen, hogy napjainkban erőteljesen, esetenként szinte kizárólagosan – még egyszer leszögezzük: érthető okokból – az előttünk álló napi problémákra koncentrálnak. Ennek következményeképpen, bár nem feltétlenül, de mégis könnyen a *mindennapi problémák opportunizmusába* tévedhetünk, ennek nyomán azután a pedagógiai nézetek eltorzulnak. A nevelés azonban a jövőre irányul, a jelenlegi nevelés felelős az egyén és a társadalom jövőjéért, ezért a neveléshez széles látókör szükséges.

Ezzel kapcsolatosan a pedagógia klasszikusát, *Herbartot* idézzük, aki „filozófus a pedagógusok között és pedagógus a filozófusok között”: „Sehol sincs akkora szükség arra, hogy az általános eszmék alapján széles látókörrel rendelkezünk, mint itt, ahol a napi kavargás és az oly sokirányú individuális tapasztalat a látókört nagyon is leszűkíti.” Ilyen értelemben kell a modern nevelési gondolkodásnak is tekintenie ezt a kérdést.

Mit kell tehát korunk szellemi és társadalmi-kulturális helyzete, valamint a jövő megfelelő biztonsággal felkutatható igényei szempontjából elsősorban tekintetbe venni? Mit kell a kor diagnosztikus-perspektivikus elemzése alapján különösképpen figyelemmel kísérni? Mit kell egy „offenzív” pedagógiának különösen megfontolnia? Annak a pedagógiának, amely nemcsak iskolapedagógia (bár még mindig az iskola, illetőleg az iskolára irányítottág minden pedagógia magja és központi része)?

A nevelés, amely évezredek óta a nevelő és nevelt kapcsolatát jelentette, ma egy hatalmas intézmény keretében folyik. A nevelésügy az állam, a kultúra, a társadalom jelentős és kiterjedt része lett. A ráfordított figyelem így messze túlterjed az iskola falain. De azt is világosan kell látnunk, hogy a nevelés területének e kiterjeszkedése nem lehet végtelen, parttalan.

Milyen irányelvek megfogalmazására törekedjen mindent latbavetve egy kifejezetten és megalapozottan művelődésfilozófiaiilag és társadalomfilozófiaiilag irányított és irányítandó pedagógia ebben a „hyperkomplex” világban? Mégpedig maximális érthetőséggel? Ez utóbbin az idő sokarcúságának az egyén számára megragadható módon való leegyszerűsíti-

tését értjük. Ugy tűnik, hogy korunkban, a nagy átalakulások és társadalmi változások korában egyre kevesebb lesz a magától értetődő dolog, a magától értetődő általános érvényesség. Éppen ezért van a pedagógiának, mint „az életet segítőnek” nagy jelentősége nemcsak a kulturális és a társadalmi élet alakításában, hanem egészen egyszerűen a mindennapok életében, az egyszerű ember formálásában is, ezért van olyan nagy felelőssége ennek a tudománynak egyéni és társadalmi vonatkozásokban egyaránt.

Ezt a felelősséget azonban maga a pedagógia egyedül nem képes viselni, szüksége van a más tudományokkal való együttműködésre. Ez a felismerés, illetőleg az *interdiszciplinaritás* ebből adódó kívánalma a pedagógia egyik legelső, leginkább előtérbenyomuló perspektíváihoz tartozik.

Hangsúlyozzuk tehát: *a pedagógia nem állhat magában*. Ez a tudomány, amelynek tárgya ennyire kölcsönhatásban van az élet olyan sok más területével, és ennyire lekötözött a társadalmi élet általános fejlesztése tekintetében, számos más tudománnyal, kutatási ággal áll szoros kapcsolatban.

A nevelés területének és a pedagógiai problémáknak a hagyományos iskolapedagógián túlmutató, említett kiszélesítése megalapozza ezt az állítást. Ennek az a következménye, hogy a pedagógiának – sokkal inkább, mint eddig – együtt kell működnie más tudományokkal.

Jól tudjuk, hogy ezt könnyű követelni, annál nehezebb a megvalósítása. A tudományok ugyanis az idők folyamán egyre inkább differenciálódtak, egyre inkább szétváltak egymástól. Az egyes tudományok közötti párbeszéd már a szakmai-tudományos nyelvek különbözősége miatt is nehezebbé vált. Méginkább érvényes ez a módszerekre és a kutatási technikákra, amelyek éppen a filozófiai tudományok terén komplikáltabbak, mint a műszaki- és a természettudományok terén.

A modern nevelői gondolkodásnak ezt a szempontját itt tovább nem óhajtjuk fejtegetni, bár az idevonatkozó gondolatokat még messze tovább lehetne fűzni, ha teljes alaposságra törekednénk. Ábrázolni kellene azt az egész tudományos környezetet, amelyben a pedagógia működik és hat. Kutatni kellene ennek a színopszisanak, összefüggő feladatrendszernek a problémáját, illetőleg lehetőségeit; erre a színopsziszra feltétlenül szükségünk van. E kívánságot azonban nem szabad úgy értelmeznünk, mintha csupán e színopszisz lenne a pedagógia feladata, ebben az esetben ugyanis a pedagógia beleolvadna más tudományokba, illetőleg beleilleszkedne azok problémaköreibe. A pedagógiának éppen ezt a *sui generis* integráló feladatot szánjuk, mert a kulturális és a társadalmi fejlődés, valamint az oktatás-nevelés velük kapcsolatos egyre jobban kiemelkedő jelentősége alapján világosan felismerjük ennek a tudománynak a szerepét a társadalmi fejlődésben.

III.

Néhány további kérdésről is szeretnénk röviden szólni, bár szükségszerűen csak felsorolásszerűen tehetjük ezt, a teljesség még további részletes vizsgálatot követel. De nemcsak utalni kívánunk itt ezekre a kérdésekre, hanem a legfontosabbaknak és leglényesebbeknek vélt problémákra való rámutatással további vizsgálódásra is szeretnénk ösztönözni.

Budapesti tartózkodásunk alatt, a magyar szakember-kollégákkal folytatott eszmecsere alkalomával magunk is számos, a pedagógiai gondolkodás és tervezés perspektíváira vonatkozó értékes ösztönzéseket kaptunk. Sok közöset fedeztünk ugyanis fel, amelyek alapjai itt is, ott is, ilyen vagy olyan formában – bár különböző hangsúlyokkal, ahogyan ez a társadalmi rendszerek különbözőségéből adódik – azonosak.

Egyik megfigyelésünk: az utóbbi évtizedekben – általában véve – a figyelem az „individuális”-ról áttolódott a „szociális”-ra. Ennek megfelelően a modern pedagógiai gondolkodás egyre inkább a „szociális” felé fordul. Mi magunk szívesen beszélünk a modern pedagógia „szociotrop” vonásáról: egyre inkább a szociál-etikus tényezők kerülnek előtérbe a pedagógiában. Nagy hangsúlyt kap „éppen a szociálissal” való foglalkozás. E kifejezés alatt nem a valami módon elhanyagolt, hátrányban levő rétegekről és emberekről való gondoskodást értjük, hanem egészen átfogóan ezt: életünkhöz és az együttélés formálásához a mikro-szociális és a szociál-kommunikatív tényezők alapvetően szükségesek, ezért a nevelői gondolkodásnak ki kell terjednie ezekre is. Ez a modern pedagógiában posztulált „szociotrop” vonás.

Alapjában véve tehát a pedagógiai folyamat és a nevelői gondolkodás szociális, szociál-etikus és társas tényezőinek kiemelkedő jelentőségét kívánjuk kidomborítani. A nevelés és a társadalom kapcsolatát erőteljesen figyelembe kell venni, ily módon a nevelés és oktatás központi, legösztönzőbb problémáit emelhetjük ki, ezekkel a pedagógiának elméletben és gyakorlatban, naponta újra és újra foglalkoznia kell. A képzés lényegének legalapvetőbb rétegeit érintjük itt a modern ipari társadalom nézőpontjából. De – mint mondtunk – most erre is csak utalni tudunk.

Egy másik nagy problémakör, amelynek megoldása nem könnyű feladat, a korszerű és a jövőre irányuló képzés, e képzés tartalmának kiválasztása és súlypontozása, e képzés akár az iskolában történik, akár az iskola által más helyen. Ezeket az összefüggéseket kövessük végig a következő szempontok alapján:

Egyre növekszik a kulturális birtok, ennek az a része is, amelynek továbbadása az iskola vagy hasonló intézmények feladata. A kultúra a felhalmozás elvén alapszik. Mindig terjedelmesebb lesz, mindig új elemek kapcsolódnak hozzá, amelyeket be kell építeni, de a régit sem lehet egyszerűen elhagyni. Az ember rá van utalva az eddig elértekre. Így a korlátozás sem egyszerű; továbbá azt sem egyszerű megállapítani, hogy mi vált feleslegessé, mit lehet elhagyni. Röviden: a szellemi javak e felhalmozása és ezek továbbadása (ezt nevezzük kultúrtradíciónak) a didaktika egyik fundamentális része, igen nagy jelentőségű a modern nevelői gondolkodás és az alapvető nevelésfilozófiai elvek szempontjából.

Van egy ellentétpár: differenciálás – integrálás, s ez nemcsak filozófiai, hanem pedagógiai ellentétpár is, egymást kiegészítik. Ez az ellentétpár, e két fogalom szembeállítása a következőképpen értendő: a kulturális javak bősége differenciált szakosodást követel. Senki sem tud mindent áttekinteni, csakis a kulturális javak egyik vagy másik részét, a tudománynak is csupán egyes tárgyköreit képes az ember – többé-kevésbé alaposan és átfogóan – áttekinteni.

Másrészt napjainkban az egyes területek sokkal inkább egymásra vannak utalva, mint valaha. Nemcsak az egyedre, hanem az általánost, a kapcsolatokat és összefüggéseket is meg kell látni, meg kell érteni. Korunk, amelyben olyan sok feszültség rejtőzik, strukturálisan összefüggő, integráló gondolkodásmódot követel. Erre kell nevelni az ifjúságot.

Még számos más problémára kell utalni. *A technikai és műszaki képzés* – nem annyira funkcionális szempontból, hanem inkább a belső megközelíthetőség tekintetében, s figyelembe véve a modern ember és a technika azonos közelségét – a modern pedagógia egyik további problémaköre. A technika és a képzés kölcsönös viszonya egyre nagyobb jelentőségűvé válik, s egyre szervezettebb része lesz mindenféle idő- és világfelfogásnak. Eltekintve most a szakmára neveléstől és a gazdasági szempontoktól – széles körű tudatformáláshoz kell eljutni a technika révén. Bizonyos technikai szint elérésére – az összeszűkült antropológiai és idődiagnosztikus perspektíva mellett, és a fejlődés előre látható prognosztikájának jelzései szerint – kétségtelenül már az első iskolaévekben szükség van, sőt már az iskoláskor előtti nevelésben sort kell keríteni a technikai készségek körébe való elemi szintű bevezetésre, a legelső gyakorlati-műszaki próbálkozásokra, amelyek a gyermeki játékokkal kapcsolatosak.

A pedagógia egy további jelentős területe a *szabadidő* helyes eltöltésére való nevelés, „a szabadidőre érett ember” képzése, aki azután képes lesz a rendelkezésére álló egyre több szabadidőt, mint lehetőséget, önmaga kibontakoztatására felhasználni, s nem dől be semmiféle szabadidő-manipulációnak.

A következő problémakör a *családpedagógia*, ezen a család megfelelő pedagógiai megerősítését értjük egyrészt konkrét intézkedések révén, másrészt a nevelési lehetőséget és kiterjedést illetően egy új, optimistább, nem rezignált atmoszféra kialakítása által. Ugyanez érvényes a *békepedagógiára* is ma, a népek egymáshoz közelebb kerülésének korszakában. A békepedagógiának a népek közötti barátságot kell elmélyítenie, a békét belülről is megszilárdítva; nemes és magasrendű fáradozás ez, azonos az ENSZ és az UNESCO céljaival; konkrét politikai téren pedig megfelel Helsinkinek, az 1975. évi európai együttműködési és biztonsági konferencia záróokmányának.

Szeretnénk foglalkozni továbbá a „negyedik életkor” vagyis az *öregség* problémájával, ezt is be kívánjuk vonni perspektivikus pedagógiai megfigyeléseink körébe. Az életkor egyre emelkedik, mind több idős ember lesz, ezáltal a pedagógia számára is egészen újszerű feladatok adódnak. A gerontológia, az öregkorral kapcsolatos jelenségek tanulmányozásával foglalkozó tudomány nagyrészt az ezen a téren egyeduralmú orvostudomány körébe tartozik. Ahogy azonban létezik „pedagógia”, amely a gyermekekkel és ifjakkal foglalkozik; s külön területe van az „*andragógia*”,-nak, amely a felnőttekkel foglalkozik, éppen úgy létre kell hozni a „*gerontogógiát*”-t, amely az öregek nevelési-képzési problémáival foglalkozik.

IV.

Még sok problémára rá kellene mutatnunk. Ez különösen vonatkozik a *szakmai képzésre és szakmai továbbképzésre*, az előbbivel az „általános” és „speciális” képzés helyes aránya szempontjából, az utóbbival pedig a gazdasági és társadalmi mobilitás szükségessége miatt.

Kísérreljük meg összefoglalni e pedagógiai gondolatokat, hiszen reméljük, hogy ezekről lesz alkalmunk tovább folytatni az eszmecserét a magyar kollégákkal.

Úgy véljük, hogy a jövő hajtóerői, ugyanakkor a pedagógiai gondolkodásra való hatásai *három irányúak*. Először fokozott szellemi és morális követelmények az egyénnel szemben, ez az *intellektuális-etikai oldal*. Másodsor a gazdasági élet megnövekedett és

egyre differenciáltabbá váló követelései, ez a *gazdasági-rationális tényezők* fokozottabb figyelembevételét kívánja. És végül a társadalmi és állami vonatkozások megerősítése és elmélyítése, ebből adódik a *politikai-szociális komponens*.

A jövőre irányuló pedagógiai gondolkodásnak e három tényező hangsúlyozása által kell formálódnia. Ezekből kiindulva lehet felvázolni a tájékozódást segítő irányvonalakat, amelyek kimérik és jelzik a jövőkutatás irányait. Ennek nyomán a pedagógiai gondolkodást át fogja hatni a prognózis és a prospekció. Ez természetesen mindig kissé bizonytalan, de bizonyos fokú bizonytalanság mindig hozzátartozik az élethez, hozzátartozik a pedagógiához is. Az élet nyitott, s ennek megfelelően a pedagógiai gondolkodásnak is nyitottnak kell lennie.

Következésképpen minden vizsgálódásban érvényesíteni kell az idődiagnosztikus-antropologikus, a gazdasági-gyakorlati és a társadalmi-szociális szempontot. Ha pedig adott kiindulópontként a jelen emberének helyzetét és gondolkodásmódját tekintjük, akkor a pedagógiának a jövőre nézve kettős irányba kell hatnia: egyrészt hasson az egyén jellemfejlődésére, alkotó, eredeti kreativitására, ugyanakkor alakítsa a társadalom iránti felelősség autonómiáját is; a másik a társadalmi változások iránya, ezek egyes vonatkozásai – nem akarunk újból részletekbe bocsátkozni – követelendők.

Számításba kell venni, hogy a jövőben erőteljesebben fogják formálni az embert a szociális-kulturális és a szociális-gazdasági erők. Ez a nevelés számára felhívás, sőt kihívás, alkotó-ösztönző kihívás – minél nagyobb a nehézség, annál erősebbek a hajtóerők, ez pszichológiai tény, de történelmi törvényszerűség is, vagy legalábbis történelmet mozgató jelenség. Erre a kihívásra választ kell adni. Így jön létre egy, a kultúrát gazdagító aktív folyamat, az ösztönzés és a rá való visszahatás kölcsönös játéka. Ebben a folyamatban a pedagógia bizonyos mértékig a jövő ügyvivője, *a pedagógia irányító-tudománnyá lesz, vagyis a pedagógiát mint az egyéni élet és emberi együttélés egészére kiható tudományt fogjuk fel.*

S e folyamatban a pedagógia mint általános és mint speciális tudomány értendő, olyan tudomány, amelynek analitikus és szintetikus módon kell eljárnia. Ez úgy értendő, hogy először – mivel a nevelésnek sokféle kapcsolata van – faktor-elemzéseink során más tudományok segítségével dolgozunk, hogy azután a pedagógiát, mint irányító tudományt – szintetikus módon – egy gondolati egésszé, egy ismeret-egységgé egyesítsük. Biztos, hogy nem fogunk beletévedni egy abszolutizált pedagógizmusba, amely mindent a nevelés által, ebből kiindulva közelít meg, nem zuhanunk egy pan-pedagógizmusba, amely mindent ennek vet alá, amely „mindent nevel”. A nevelés fogalmának kibővítése mellett is látnunk kell a nevelés határait, ugyanígy a pedagógiát sem tekinthetjük szupertudománynak. Szerénység illik a pedagógushoz, éppenúgy a pedagógiához is, mint tudományhoz.

Figyelembe kell vennünk még a következőt is (és ezt szeretnénk eszmefuttatásunk lezárásaként leszögezni): bármennyire is komplexek a dolgok, mégis visszavezetendők eredeti, természetes jelentésükre, s ezzel együtt értelmezésükre és általános felismerhetőségükre. *A pedagógia nemcsak „irányító tudomány”, éppen annyira a gyakorlatra irányuló „cselekvéstudomány” is*, olyan tudomány, amely feladata szerint alkalmazásra és tárgy alakítására irányul. Szüksége van ezért az egyszerűsége – egyszerűsége azaz világosságra, érthetőségre, áttekinthetőségre. Egy felelősségtudattól áthatott neveléseméletnek ezt is vállalnia kell. Napjainkban fennáll a veszélye annak, hogy a komplexitásban

nem ismerjük fel az elementárist, a fundamentálist. De ezek felismerésére feltétlenül szükségünk van a pedagógiában.

Ilyen megfontolások alapján, a jövőre való nevelés egész problémakörének integráló megközelítése útján juthatunk el ahhoz az átfogó pedagógiai felfogáshoz, amely a különböző szempontokat teljes részletességgel összegezi, és erre támaszkodva mutat rá a jövőre irányuló nevelőmunka alapelveire.

E megfontolások alapján kap nagy hangsúlyt a modern pedagógiának a jövő iránti komoly etikai és politikai felelőssége.